भूतस्य परब्रह्मपरमात्मादिपदवाच्यस्य भगवतो मङ्गलाचरणव्याजेन लक्षणं वदन् परपक्षान्निराकरोति—जन्माद्यस्येति । ब्रह्म नास्तीति बाह्यपक्षं तावन्निराकरोति—सत्यं धीमहीति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतिप्रोक्तं भगवन्तं वयं ध्यायेमेत्यर्थः । स्वर्गादिप्राप्तेः परमपुरुषार्थत्वं मन्यमानस्य जैमिनेर्मतं निराकर्तुं जगत्कारणप्राप्तिः परमपुरुषार्थ इति सूचयन् सत्यं विशिनष्टि—परमिति । परं विश्वकारणम् । एतदेव द्रढयितुमाह—जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरत इति । अन्वयादनुवृत्तेः कार्योपादानतयानुगमनात् इतरतोऽनन्वयात्सृज्यमानविश्वेक्षणसृजननियमनादिनिमित्तकर्तृव्यापाराच्च यद्वान्वेति कार्याकारं प्राप्नोतीत्यन्वयः । विश्वोपादानहेतुः इतरस्तदीक्षणादिना तन्निमित्तहेतुः एवंभूतात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत तदैक्षत बहु स्याम्" इत्यादिश्रुतिप्रोक्ताद्यतो हेतोः अस्य विश्वस्य जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गमोक्षं भवति तमित्यर्थः । यत इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१ । ४ । ३०) इति जायमानहेतोरपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' (२ । ३ । २८) इति पञ्चमी । कूर्माङ्गप्रसारणापसारणन्यायेन सर्वात्मनः सर्वद्वैताद्वैतभूतस्य सर्वत्रोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य चोपपत्तेः सर्वात्मत्वं च । 'सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥' इत्यादौ स्फुटीभविष्यति । तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मे'ति । यतो जायन्ते इति जन्मोक्तिः, येन जीवन्तीति स्थित्युक्तिः, यं प्रयन्तीति प्रलयोक्तिः, अभिसंविशन्तीति मोक्षोक्तिः । विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभाख्ये सूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः । प्रधानजगत्कारणवादिकपिलमतं निराकर्तुमाह—योऽर्थेष्वभिज्ञः । अर्थेषु सृज्यमानेषु विविधविचित्रप्रकारेषु यः अभिज्ञस्तम्, "यः सर्वज्ञ" इति श्रुतेः । ननु बहुषु वेदपुराणप्रसिद्धेषु सत्सु एकस्य जगत्कारणत्वे किं बीजमित्यत आह—स्वराडिति । तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति च । यः शिवादिपित्रे पद्मजायापि वेदं प्रकाशितवान् तम् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।' इति श्रुतेः । नन्वेवंभूतं जगद्धेतुं कपिलादयः कुतो न जानन्त्यत्राह—मुह्यन्ति यत्सूरय इति । असदेव जगदुत्पद्यते तत्रापि परमाणुभ्य एव इति वैशेषिकमतं निराकर्तुमुत्पत्तेः प्रागपि कारणात्मना जगत्सदेव पुनः परमेश्वरशक्तिगुणेभ्य एव जायते इत्याह—तेजो वारिमृदां यथा विनिमय इति । यथा तेजोवारिमृदां विस्फुलिङ्गबुद्बुदघटादिरूपो विनिमयो विकारः सदेव जायते तथा यत्र अमृषा सदेव कारणात्मना विद्यमान एव त्रिसर्गः त्रयाणां प्रकृतिगुणानां सृज्यते इति सर्गः । कर्मणि घञ्, उत्पद्यते इत्यर्थः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः मायावादिना तु यत्र त्रिसर्गोऽमृषा यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते इति व्याख्यातं,-तदसत्; "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिविरोधात् जगत्सत्यं सदुपादानकत्वात् घटवत् इत्यन्वयात्, न यत्सदुपादानकं न तत् सत्यं खपुष्पवत् इति व्यतिरेकाच्च हेतोः निर्दोषत्वमाह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । परमात्मा स्वधाम्नैव सदा निरस्तकुहकः कुहकोपलक्षितसर्वत्रिगुणसर्गजन्यदोषास्पृष्टस्तमित्यर्थः । वक्ष्यते चैतत्—"एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः । न लिप्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रयात् ॥" उपक्रमश्लोके 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इति वेदान्तसूत्रोपन्यासो वेदान्तानां तथा धीमहीति गायत्रीपदोपन्यासश्च गायत्र्याः फलितार्थप्रकाशकं श्रीमद्भागवतमिति द्योतयति—सत्यत्वादिमत्त्वे सति जगज्जन्मादिहेतुत्वे मुख्यस्य शास्त्रविषयस्य भगवतो ब्रह्मणो लक्षणं, यत्तु सत्यमिति स्वरूपलक्षणं, जन्माद्यस्येति तटस्थलक्षणं, तन्न; जगत्कर्तृत्वस्य धर्मस्य "सोऽसृजत्सर्वांल्लोकान्" इति श्रुतेः, स्वरूपे उपपन्नत्वेन तटस्थलक्षणस्यासम्भवात् । विस्तरस्तु प्राचां ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता भागवतभावार्थप्रकाशिका व्याख्या

हरिः ॐ तत् सत् ।

श्रीकृष्णं परमं तत्त्वं नत्वा तस्य प्रसादतः । श्रीभागवतपद्यानां कश्चिद् भावः प्रकाश्यते ॥ १ ॥
अनुदिनमिदमायुः सर्वदा सत्प्रसङ्गैर्बहुविधपरितापैः क्षीयते व्यर्थमेव ।
परिचरितसुधाभिः सिच्यमानं तदेतत् क्षणमपि सफलं स्यादितियं मे श्रमोऽत्र ॥ २ ॥

कृत्स्नग्रन्थतात्पर्यविषयीभूतमर्थं दर्शयन् भगवान् बादरायणस्तमेव ध्येयत्वेनोपशिक्षयन् मङ्गलमाचरति—जन्माद्यस्येति । तं परं सत्यं वयं धीमहीति सम्बन्धः । सत्यम् अबाध्यम् । तत् किंस्विद् व्यवहारमात्राबाध्यं तद्व्यावर्त्तनायाह—परमिति । परमार्थसत्यम्, अत्यन्ताबाध्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति प्राणशब्दोदितानां व्यवहारतः सत्यानाम् अधिष्ठानभूतं परमार्थसत्यमात्मानं दर्शयति—'एवं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्यादि श्रुतिरपि ब्रह्मात्मशब्दोदितं परं तत्त्वमबाध्यं दर्शयति—सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात् सर्वबाधावधित्वाच्च परमार्थसत्यम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति, न वा निरवधिर्बाधः, तत्र सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वं 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना दर्शितम् । सर्वबाधावधित्वञ्च तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादिना । तं परं सत्यं सर्वाधिष्ठानसन्मात्रमखण्डवाक्यार्थभूतं श्रुत्वा मत्वा च वयं मुमुक्षवो ध्यायेम निदिध्यासेम । ध्यानमत्र निदिध्यासनरूपमेवाभिप्रेतं न तूपासनम् । निदिध्यासनं हि—वस्तुस्वरूपापेक्षप्रत्ययानन्तरितशाब्दज्ञानसन्ततिरूपम् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्या 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुत्या च आत्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन विहितम् । उपासनन्तु वस्तुस्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छामात्रं तत् मानसक्रियाप्रवाहरूपं यथा—'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्नि'त्यादि । इदञ्च वस्तुस्वरूपान-

पेक्षमपि तदविरोधि किञ्चित्। तद्विरोध्यपि यथा "वाचं धेनुमुपासीत" इत्यादि। द्विविधमप्युपासनं श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धम्। 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति शुद्धगोचराया वृत्तेरुपनिषन्मात्रकरणकत्वात् 'तन्त्वौपनिषदम्' इत्यादिश्रुतेस्तस्य एव चावर्त्त्यमानाया निदिध्यासनरूपत्वाद् युक्तं शुद्धगोचरत्वम्। एतावन्मात्रपर्य्यवसानाच्च सर्वसाधनविधीनां 'धीमही'त्युक्तम्। एतस्य च मङ्गलत्वम् 'सर्वदा सर्वकार्य्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम्। येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः॥' इत्यादिशास्त्रसिद्धम्। एवं शुद्धस्य ब्रह्मणो निदिध्यास्यमानस्य परमार्थसत्यतामुपपादयितुं तत्पदार्थस्वरूपतामाह—जन्माद्यस्य यत इत्यादिना। अस्य प्रत्यक्षादि-सकलप्रमाणसन्निधापितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतो भवतीति तं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः। तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्याद्याः; 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्या च। जगज्जन्मस्थितिलयकारणतां ब्रह्मणो दर्शयति—यत इति। प्रकृतौ पञ्चमी, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (१।४।३०) इति पाणिनिस्मरणात्। जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः 'सर्वादीनि सर्वनामानि' (१।१।२७) इतिवत्। जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्त्यपेक्षञ्च।

ननु "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः शून्यमेव जगत्कारणमस्तु, नेत्याह—अन्वयादिति। इदं सदिदं सदिति सद्रूपस्यैव कारणस्य कार्येष्वनुस्यूतत्वात् इतरतश्च असतोऽनन्वयात् शून्यमिदमिति प्रतीत्यभावात् "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत" इति वाक्येनासतः कारणताप्रतिषेधाच्च सद्रूपं ब्रह्मैव जगदुपादानमित्यर्थः। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिवाक्यान्वयात् इतरतश्च 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यसतः सत्तान्वयाच्चेति वा। तथा चासत्यमिदं सूक्ष्मत्वेन गौणया वृत्त्या सत्ये च योजनीयम्। एतच्च 'समाकर्षात्' (१।४।१६) इति सूत्रेण व्याख्यातम्। इतरतश्च इत्यत्र चकारादसतोऽन्व-यलाभः। अथवा कार्य्यान्वयात् ब्रह्म कारणमित्युक्ते कार्यविनाशे तस्य विनाशमाशङ्कयोक्तम्—इतरतश्चेति। तथा हि घटनाशेऽपि तदन्विता मृन्न विनश्यति, घटभिन्ने शरावादौ तस्या अन्वयात्; एवं सदपि इतरतः इतरत्र कार्यान्तरे तदुपलभ्यान्वयादित्यर्थः। वाक्यार्थानुपपत्त्यादिदोषाच्च नासतो जगत्कारणतेत्याह—अर्थेष्वभिज्ञ इति। न हि सताप्यर्थेनाविदित्वा कश्चिद्रचयितुं शक्यते, किं पुनरवस्तुनेति भावः। तथा च श्रुतिः—'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्या चित्स्वरूपसाधनप्रयोजनादिविज्ञानवत एव जगत्कारणत्वं दर्शयति–अभितः सर्वप्रकारेण सामान्यतो विशेषतश्च सर्वं वस्तु जानातीति अभिज्ञः सर्वज्ञः सर्वविदिति पदद्वयार्थो दर्शितः। अर्थेष्विति सप्तमी, सर्वत्रैकरूपैव वृत्त्या कल्पिततत्वरूपा विषयतेति सूचयति—अथवा अन्वयादितरश्चार्थेष्विति पूर्वेणैव सम्बन्धः। एवञ्च सर्वज्ञत्वोपादानत्वेन परमाणुकारणवादः प्रधानकारणवादश्च निराकृतः। ननु मा भूत् कारणता परमाणूनां, प्रधानस्य तु भविष्यति सत्त्वपरिणामेन सार्वज्ञ्यसम्भवात् ब्रह्मणश्च निर्धर्मकत्वेन सर्वज्ञानाकर्तृत्वादित्यत आह—स्वराडिति। स्वयमेव राजते प्रकाशते इति स्वराट्, अन्यानपेक्षः प्रकाशरूप इत्यर्थः। तथा च "सविता प्रकाशत" इत्यादिवत् कर्तृत्वौपचारि-कत्वेन सर्वविषयज्ञानरूपस्य विवक्षितत्वात् न प्रधानस्याचेतनस्य कारणताप्रसङ्ग इत्यर्थः। एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा समर्थिता भवति, अन्यथा प्रधानविज्ञानेन तत्कार्यज्ञानसम्भवेऽपि तदकार्याणां पुरुषाणां ज्ञानासम्भवात् ब्रह्मणि विदिते तु पुरु-षाणां स्वत एव तद्रूपत्वात्, इतरेषाञ्च तत्र कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात्।

"येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्यादिश्रुत्या 'कस्मिन्नु भगवन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती' त्याद्यया 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदित'मित्याद्यया च प्रतिपादितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः। ननु ब्रह्मकारणत्वेऽप्येकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यते; वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वातन्त्र्याभ्युपगमात् तस्य ब्रह्मकार्यत्वे पौरुषेयत्वेना-प्रामाण्यप्रसङ्गात् किम्बला ब्रह्मकारणतापि व्यवस्थाप्येत, तस्मात् सङ्कोचितायां प्रतिज्ञायां स्वकार्यापेक्षया प्रधानमपि लब्धप्रसर-मित्याशंक्याह--तेने इत्यादि। ब्रह्म वेदं यस्तेने विस्तारितवान् श्वासप्रश्वासादिवल्लीलया आविर्भावितवान्। तथा च श्रुतिः--'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेद' इत्याद्या वेदस्यापि ब्रह्मोपादानतां दर्शयति--न च ब्रह्मकार्यत्वे सति तस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वात् मीमांसकम्मन्यस्यापि वेदाप्रामाण्य-प्रसङ्गः, वर्णनित्यतामात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः, तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम्। तच्च न वेदे, वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात्। इदमेव श्रुत्या निःश्वसितदृष्टान्तेन दर्शितम्। यथा हि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः, सुषुप्तावपि दर्शनात्; एवं वेदो ब्रह्मणः सकाशाज्जायमानोऽपि न चिकीर्षाजन्यः, तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात्। तथा वेदतदर्थज्ञानयोस्तुल्यकालत्वान्न ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यव्याघातो न वा वेदस्य पौरुषेयत्वम्। एवञ्च सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न सङ्कोचनीया, बाधकाभावात्। अत्र चेदमनुमानं सूचितं-वेदनिष्ठ-सर्वार्थप्रकाशनशक्तिः सदुपादाननिष्ठा, कार्यगतप्रकाशनशक्तित्वात्, वह्न्युपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिवदिति। अतो वेदोपादान-त्वेनापि ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसिद्धिः। केचित् हिरण्यगर्भ एव वेदप्रवक्ता जगत्कारणञ्चेत्याहुस्तन्निराकरोति--हृदा य आदिकवये इति। आदिकविर्हिरण्यगर्भस्तस्मै हृदा सह यो ब्रह्म तेने अन्तःकरणं सूक्ष्मपञ्चमहाभूतकार्यमुत्पाद्य तदुपाधेर्हिरण्यगर्भस्य वेदार्थज्ञानं

कारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह वेदमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति हिरण्यगर्भाद्वेदाविर्भावयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति—तदपि हृदा मनसा एव तेने, न तु मुखेनाध्यापितवानिति वा। अनेन सर्वान्तर्यामित्वं दर्शितम्। तथा च श्रुतिः—'यः सर्वेषु भूतेषु सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो मवयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्याद्या सर्वान्तर्यामित्वेन परमात्मानं प्रतिपादयति।

ननु उदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न सम्भवति, ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानान्तरायोग्यत्वात्। अन्ततः स्वरूपचैतन्यस्यैव मानान्तरत्वात्। तथा च तत्संवादे श्रुतीनां नाज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं, विसंवादे तु बाधितविषयत्वात् सुतरामप्रामाण्यम्। तथा च प्रधानपरमाण्वादिकारणताबोधकमनुमानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्याह—मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत् यत्र यस्मिन् विषये अखण्डानन्दाद्वये स्वरूपचिन्मात्रलक्षणे सूरयस्तार्किकादयो मुह्यन्ति मोहमज्ञानमनुभवन्ति। मोहो द्विविधः—आवरणरूपो विक्षेपरूपश्च। आवरणरूपोऽपि असत्त्वावरणरूपः अभानावरणरूपश्चेति द्विविधः। तत्र नास्ति शुद्धं ब्रह्म न भासते चेति द्विविधोऽपि मोहो वेदान्तशास्त्रविचारविमुखैरनुभूयते। वेदान्तशास्त्रविचारपराणां तु परोक्षज्ञानेनासत्त्वावरणनिवृत्तावप्यभानावरणमनुवर्त्तेत एव, नास्ति ब्रह्मेति प्रतीत्यनुदयेऽपि मम न भाति ब्रह्मेति तेषां प्रतीतेः, अत एव ते तदभानावरणनिवर्त्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठन्ति। एवञ्च विक्षेपावरणकार्यभ्रमविशेषरूपं प्रत्यक्षमेव यतो जीवाद् भिन्न एवेश्वरो जगतो निमित्तकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातञ्जलपाशुपतादयो व्यवहरन्ति। साङ्ख्यमीमांसकादयस्तु जगन्निमित्तकारणत्वेनापि नेश्वरमुपपादयन्ति, किन्तु प्रधानपरमाण्वाद्येव तेन रूपेणोपास्यमित्याहुः। तस्मात् ब्रह्मविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात् स्वरूपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदनिवर्त्तकत्वात्तन्निवर्त्तकवृत्त्युत्पादनेन वेदान्तानां प्रामाण्यमव्याहतमेव। सिद्धत्वेऽपि च ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वेन व्युत्पादितं भाष्यकारप्रभृतिभिः। एवं पूर्वार्द्धेन तत्पदवाच्यार्थमुक्त्वा परार्द्धेन तल्लक्ष्यं वक्तुमारभमाणः "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत" इति न्यायेनाह—तेजोवारीत्यादिना। यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोऽबन्नानां सर्गः त्रिसर्गः स मृषा मिथ्यैव शुक्तौ रजतवत् छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे त्रयाणां तेजोऽबन्नानां साक्षात् पठितत्वात् 'त्रिसर्ग' इत्युक्तम्। वियदधिकरणन्यायेन तु पञ्चभूतसर्ग इति द्रष्टव्यम्। तन्मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति। विनिमयो व्यत्ययः व्यत्यासः व्यामिश्रीभावः अन्यस्मिन्नन्यावभासरूप इति यावत्। तथा च श्रुतिः—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्'। इत्यादिना कृत्स्नस्यापि विकारस्यानृततां दर्शयति—न ह्यारम्भवादो वा परिणामवादो वा सम्भवति। तथा हि—परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानो द्व्यणुकमारभत इत्यभ्युपेयते। तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणभूतः संयोगः परमाण्वोः कार्त्स्न्येन वा समवायादेकदेशेन वा ?। आद्ये प्रथमानुपपत्तिः। द्वितीये सावयवत्वापत्तिः। एवं परिणामोऽपि प्रधानस्य कार्त्स्न्येन वा ? एकदेशेन वा ?। आद्ये कारणविनाशापत्तिः। द्वितीये सावयवत्वापत्तिः। न चेष्टमेवैतत्, सावयवत्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः। एवं कार्यमपि कारणव्यापारात् प्राक् असत् सद् वा ?। आद्ये कथं कार्यकारणभावग्रहः ? न हि खपुष्पेण समं कस्यचित् सम्बन्धो गृह्यते। ननूत्पद्यते घट इतिवत् प्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्यत्वं भविष्यतीति चेत्,—हन्त प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं साश्रयं वा ? आद्ये शशविषाणतुल्यता। द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः। प्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वेनेव कार्यसत्त्वाङ्गीकारात्। न च सत्कार्यवादोऽपि घटते, कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः। आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पग्रासात्। तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयतैव कार्यकारणयोरिति विवर्तवादोऽवशिष्यते। तथा च अविद्यावशात् शुद्धे ब्रह्मणि द्वैताभासो मिथ्येत्यर्थः। नन्वविद्याकार्याणामसत्यत्वेऽपि अविद्यायाः सत्यत्वमस्तु, अनादिभावत्वात् ब्रह्मवत् कल्पकशून्यत्वाच्च। न हि द्वैतप्रपञ्चकल्पनाहेतोरविद्यायां कल्पकान्तरमस्ति, स्वस्या एव कल्पकत्वे आत्माश्रयत्वात् अविद्यान्तराभ्युपगमे चानवस्थानात् तथा विज्ञानेन चैकसर्वविज्ञानव्याघातः अनिर्मोक्षापत्तिश्चेत्यत आह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति। सदा निरस्तं नित्यनिवृत्तं कुहकं कपटमविद्याख्यं यस्मिन् तत्तथा तत्र हेतुः—स्वेन धाम्नेति। अखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यरूपत्वात् इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिरन्यथानुपपद्यमानैरेकैवाद्वितीयशब्दैरखण्डमेव वस्तु प्रतिपादयति—दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवाविद्यायाश्चैतन्यभास्यत्वनियमाच्च एतस्या एव च स्वपरसाधारणकल्पनामूलत्वान्नाविद्यान्तराभ्युपगमदोषः। उत्पत्त्यनङ्गीकारेण ज्ञप्तेश्च नित्यत्वेन नात्माश्रयदोषः। अनादिभावत्वञ्चात्मनो नित्यत्वप्रयोजकं न भवति, किन्तु परमार्थसत्यत्वम्। अविद्यायाः सदसद्विलक्षणत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः। तथा च मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तत्पदलक्ष्यो दर्शितः। एतेनैव त्वम्पदलक्ष्योऽपि दर्शितः, तस्यापि मायातत्कार्यशरीरादिहीनत्वात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणस्तद्वत्त्वाभावात्। एवञ्च पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधे सति तदा वृत्तिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नम्। अथ 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेनानन्दरूपत्वं दर्शितम्। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः 'अन्वयादि'त्यनेन सद्रूपत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च सर्वदेशकालान्वयबोधात्। 'स्वराडि'त्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं, 'धाम्ना स्वेन निरस्तकुहक' मित्यनेनाद्वितीयत्वं, 'सत्य'मित्यनेन परमार्थत्वमिति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यार्थो दर्शितः।

अथ च त्वम्पदार्थोऽपि शक्यते अनेन श्लोकेन दर्शयितुं श्लेषालङ्कारस्यात्यन्तचारुताहेतुत्वात्। तथा हि—यो जीवः अस्य देहेन्द्रियादेर्जन्मादिविकारजातम् अन्वयात् अनुगतवान् अविद्ययात्मन्यारोपितत्वात् तं परं सत्यं धीमहीति सम्बन्धः। अस्य कीदृशस्य ? यतः गच्छतः सर्वदा परिणममानस्येत्यर्थः। जन्मादि गच्छत् इति वा। ननु जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेः। तद्यथा 'अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुतेश्च। स्वत एव जन्मादिमान् जीवोऽस्तु, नेत्याह—इतरतश्चेति। जन्माद्ययोग्यत्वादित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति, 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।' इत्याद्या स्मृतिश्च जीवस्य जन्म-विनाशौ वारयति—कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गादुपाध्युत्पत्तिमात्रेणैव व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुत्युपपत्तेस्तद्गुणसारत्वादिन्यायाच्चेति चकारार्थः। देहमिन्द्रियं मनः प्राणञ्च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तान् निराकरोति—अर्थेष्वभिज्ञ इति। न हि भौतिकानां देहेन्द्रियप्राणमनसां ज्ञातृत्वं सम्भवति, घटादावपि तत्प्रसङ्गात् एतेषां चानित्यत्वात् आत्मनित्यत्वात्, आत्मनित्यत्वस्य च व्यवस्थापितत्वात्। एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातम्। विभुत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वे नोपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा व्यवतिष्ठेत। एतेन देहाद्यतिरिक्तोऽपि देहपरिमाण एवात्मेति क्षपणकपक्षो निरस्तः। तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानु-पलम्भप्रसङ्गात्, सकलदेहव्यापकोऽस्तु तर्हि देहेन्द्रियातिरिक्तो विभुरेवात्मा ज्ञानाश्रयो न तु ज्ञानरूप इति तत्राह—स्वराडिति। स्वयमेव राजत इति स्वराट् स्वप्रकाशज्ञानरूपः, न तु ज्ञानाश्रय इत्यर्थः। 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इत्यादिश्रुतेः संदेहविपर्य-याद्यविषयत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात्। 'ज्ञोऽत एव' (२।३।१९) इति न्यायात् ज्ञानरूप एवात्मेत्यर्थः। ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे च ब्रह्मणो भेदकाभावात् स्वत एव च ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारम्भो निरर्थकः, ब्रह्मावबोधस्य सर्वदा विद्यमानत्वादित्यत आह—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति। हृदा मनसा तदुपाधिना तादात्म्यापन्नः सन् अब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारं सन्तरणरूपं विस्तारितवान्। तथा च श्रुतिः—'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः शन्नो भूत्वा' इत्याद्या सम्बन्धादसंसारिणोऽपि संसारितां दर्शयति—तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मत्वोपदेशो युक्त इत्यर्थः। संसारस्य मोक्षहेतुतां दर्शयति—आदिकवय इति। आदिभूतं कं सुखं ब्रह्मानन्दरूपो मोक्ष इत्यर्थः। तस्य वयः प्राप्तिस्तदर्थम्। 'अयवय गता'विति स्मरणात्, 'निमित्तात् कर्मयोगे' (२।३।३६ वा०) चेयं सप्तमी, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत्। न हि संसाराभावे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानं सम्भवति। न च तदभावे तत्प्रज्ञानोदयः, न च तमन्तरेण अनाद्यविद्यानिवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवानित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाये'ति 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि'ति 'आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत् सर्वमभवदि'ति च। संसारद्वारा अविद्यानिवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति। ननु तर्हि भवतु स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा, किन्तु नानन्दरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति सांख्यमतं तत्राह—मुह्यन्ति यत् सूरय इति। यत् यत्र यस्मिन् जीवस्वरूपे सूरयः तार्किकाद्यपेक्षया सुधियोऽपि सांख्याः मुह्यन्ति भ्राम्यन्ति शुद्धस्वरूपं जानन्तोऽपि आनन्दरूपत्वं प्रतिदेहमेकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वमजानन्तः। तथा च श्रुतयः—'एष एव परम आनन्द' इति 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इति। 'अयमात्मा ब्रह्मे'ति तादृग्रूपतां जीवस्य बोधयन्ति। 'तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादान्तरं यदयमात्मा' इति श्रुत्यन्तराच्च परमप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपत्वम्। नानात्वे भोगव्यवस्था-नुपपत्तेः प्रतिदेहमेकत्वम्। नहि विभूनामात्मनां सर्वदेहसम्बन्धित्वाविशेषे कर्मादिकमपि भोगनियामकं भवितुमर्हति, अविशेषात्। एकात्मवादे तु तदन्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यत एव व्यवस्था, देहभेदादेव च प्रतिसन्धानाभावः। एवञ्च भेदक-शून्यत्वात् ब्रह्माभिन्नत्वमपि सिद्धं लक्षणैक्यात्। एवं त्वम्पदवाच्यार्थं पूर्वार्धेन प्रतिपाद्य तल्लक्ष्यमुत्तरार्धेन वक्तुमध्यारोपापवाद-न्यायेनारभते— तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यादिना। यत्र आत्मनि त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाहेतूनां सर्गः संसर्गो मिथ्यैव न तु परमार्थतः। स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति 'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यः। साक्ष्यस्य साक्षिधर्मानुपपत्तेः, भास्यस्य घटादेर्भासकदीपादिधर्मत्वादर्शनात्। मिथ्यात्वे दृष्टान्तः—तेजोवारीति। वारिणि करकारूपे मृद्बुद्धिः। एवं काचादिरूपायां मृदि तेजोबुद्धिरित्युदाहार्यम्। तथा चेदमनुमानं सूचितम्—आत्मनि जाग्रदादिबुद्धिर्मृषा तदभाववति तद्बुद्धित्वात् तेजसि वारिबुद्धिवत्। तदभाववत्त्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्निश्चितमिति नासिद्धिः। एवं लक्षणैक्येन ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति। एष एव तत्पदार्थत्वम्पदार्थतदैक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः। तत्र श्रवण-मनननिदिध्यासनयोस्तृतीयञ्च निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते, मनननिदिध्यासनवतो विजातीयप्रत्ययनिवारणस्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्पाद्यमानत्वात्। चतुर्लक्षणमीमांसारूपत्वञ्चास्य सूचितम्। तथा हि—पूर्वार्धेन 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।२) इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः। 'अन्वयादि'त्यनेन 'तत्तु समन्वयात्' (१।१।४) इति 'अर्थेष्वभिज्ञ' इत्यनेन 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (१।१।५) इति। 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यादिना 'शास्त्रयोनित्वात्' (१।१।३) इति। 'मुह्यन्ति यत् सूरय' इत्यनेन 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' (१।४।२९) इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः। 'तेजोवारिमृदा'मित्यादिना 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-दिभ्यः' (२।१।१४) इत्यादिन्यायसूचनादविरोधाध्यायार्थः। 'धीमही'त्यनेन 'सह कार्यान्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्'

इत्यादिन्यायसूचनात् साधनाध्यायार्थः । 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं पर'मिति फलाध्यायार्थः, अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्युपलक्षितपरमानन्दरूपविशेषात् । एवं सति 'पारमहंसी संहितेति' समाख्योपपद्यते, परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिदिध्यासनरूपत्वादत्रत्योपाख्यानानां तत्तात्पर्यकत्वात् । एवं 'ध्यायेमे'ति पदस्थाने 'धीमही'ति छान्दसप्रयोगात् गायत्रीरूपत्वमस्याः सूचितम् । 'तत् सवितुर्वरेण्य'मित्यस्यार्थः 'स्वराडि'त्यनेन सूचितः । 'भर्गो देवस्य धीमही'त्यस्यार्थः 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना सूचितः । 'धियो यो नः प्रचोदयादि'त्यस्यार्थः 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यादिना सूचितः । तथा च गायत्रीवदनिशं जप्तव्यैषा संहितेति दर्शितम् । लक्षणञ्च श्रीभागवतस्य सूचितम् । तथा च मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे—'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्वै भागवतं विदुः ॥' इति गायत्र्युपक्रमो लक्षणत्वेनोक्तः । एवञ्च सर्गादीन्यपि दशलक्षणान्यनेन श्लोकेन सूचितानि—'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन सर्गविसर्गस्थानानि तृतीयचतुर्थपञ्चमस्कन्धव्युत्पाद्यानि सूचितानि । 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्धव्युत्पाद्यं सूचितम् । 'मुह्यन्ति यत् सूरय' इत्यनेन कर्मवासनारूपा ऊतिः सप्तमस्कन्धव्युत्पाद्या सूचिता । मन्वन्तरेशानुकथे अष्टमनवमस्कन्धप्रमेये स्थानमध्ये एवान्तर्भूते । 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः । 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक'मित्यनेन मुक्तिरेकादशस्कन्धार्थो दर्शितः । 'सत्यं पर' मित्यनेनाश्रयो द्वादशस्कन्धार्थो दर्शितः । 'धीमही'त्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कन्धार्थः । तेनैव ध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपो द्वितीयस्कन्धार्थः । इति कृत्स्नभागवतार्थसूचनम् । तदेतद् व्याख्यानमौपनिषदाय रोचते । सात्त्वतास्तु वर्णयन्ति—पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानि विराडन्तर्यामिरूपम् ओतम् इत्यनिरुद्ध इति चाख्यायते । एवमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिहिरण्यगर्भान्तर्यामिरूपम् अनुज्ञात इति प्रद्युम्न इति चाख्यायते । एवं स्थूलसूक्ष्मभूतकारणीभूतं यन्मायात्मकमव्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तन्निष्ठचिदाभासोपलक्षितम् अनुज्ञा इति सङ्कर्षण इति चाख्यायते । अनुपहितन्तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमानन्दघनमविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि वासुदेवत्वं वर्तत एव । उपाधिकृतः केवलं नामविशेषः । एतच्च नृसिंहतापनीयोत्तरभागे व्याख्यायते । 'ओतानुज्ञातानुज्ञाविकल्पैः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभि'रिति बहुकृत्वोऽभ्यासेन अत्र च वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवः, प्रद्युम्नस्तु मनः अनिरुद्धोऽहङ्कार इति पाञ्चरात्रिकप्रक्रिया नादरणीया, तद्वचनविरोधात् श्रुतिविरोधाच्चेत्यादि 'उत्पत्त्यसम्भवात्' (२।२।४०) इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । केवलं परमात्मैवानुपहितो वासुदेवः कारणोपहितः सङ्कर्षणः सूक्ष्मभूतोपहितः प्रद्युम्नः स्थूलभूतोपहितोनिरुद्ध इति यथाव्याख्यानमेवादरणीयम् , श्रौतत्वादुपपन्नत्वाच्च । एवं स्थिते श्लोकयोजना—परं सत्यं वासुदेवाख्यं वयं धीमहि उपास्महे । ध्यानमत्रोपासनरूपमेवाभिप्रेतं, चतुर्व्यूहरचनाया उपासनार्थत्वात् । नन्वनुपहितस्य वासुदेवस्य बुद्धावनारोहात् कथमुपास्यत्वम् ? सत्यम्–अनिरुद्धादिरूपमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धं वासुदेवात्मकमेव श्रोत्रकूपद्वारादिकमिवालक्षिततदुपाधिसंबंधमाकाशात्मकमेव । विवक्षितोपाधिसंबंधे तु पृथग्व्यपदेशभेदं लभते, न तु तावता वस्त्वन्यत्वं भवति । तथा च तद्द्वारा वासुदेवे मनोवृत्तिः कार्येति वक्तुमारभते–जन्माद्यस्य यत इत्यादिना । अस्य जगतश्चतुर्दशभुवनरचनात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादिविकारजातं यतो भवति तं धीमहीति सम्बन्धः । तस्य जगद्विरचनयोग्यतामाह–अर्थेष्वभिज्ञ इति । ब्रह्माण्डाभिमानिविराडपेक्षया वैलक्षण्यमाह–स्वराडिति । ब्रह्माण्डावच्छिन्नचिदाभासो हि विराड् जीवः । अयन्तु तद्बिम्बभूतस्तदन्तर्य्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट् , बिम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात् । एवमनिरुद्धमत्रिमुक्त्वा प्रद्युम्नमनुज्ञातमाह—तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति । आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भसूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्म वेदं तदन्तर्यामिरूपेण बिम्बभूतो यस्तन्मनसैव तेने इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्टमेवोक्तम् । सङ्कर्षणरूपतामाह—मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत्र त्रिगुणात्मकमायाप्रतिबिम्बस्य जगत्कारणस्य बिम्बभूते सर्वान्तर्यामिणि सङ्कर्षणाख्ये सूरयोऽपि भ्राम्यन्ति स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयं भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमाण्वादिरूपेण वा भ्राम्यन्ति । वासुदेवरूपतामाह—तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति । त्रिविधः सर्गः त्रिसर्गः, आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकश्चेति । स यत्र मृषा सर्वथा असन्नेवेत्यर्थः । अपह्नववचनो 'मृषा' शब्दः त्रयाणामनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणोपाधीनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा । तदेवमुपहितत्वेऽनुपहितत्वे स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं निवृत्ताविद्यातत्कार्य्यबिम्बभूतत्वेनोपाधितद्धर्मैरसंस्पृष्टमत एव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमेति निर्गलितोऽर्थः । अत्रानिरुद्धपुरुषावतारो नारायणः प्रलयोदकशायी भुवनकमलमूलभूत इति सविस्तरं मूले एव व्यक्तीभविष्यति । इतरेषामपि रूपं वक्ष्यते । विस्तरश्चास्य प्रक्रियायां मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्यान इति तदेतद्व्याख्यानं पौराणिकाय रोचते ।

केवलभक्तिकारिकास्तु—केवलवासुदेवावतारश्रीकृष्णमात्रपरतया योजयन्ति । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां स्वसमाख्ययैव पृथगवतीर्णत्वाद्वासुदेवावतार एव श्रीकृष्णः कार्ष्णेयाध्यात्माद्युपाख्यानेष्वपि तथैव प्रतिपाद्यते, इहापि "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति । तस्मात्तत्परतयैव सर्वाणि पदानि योजनीयानि–तं परं सत्यं वासुदेवात्मकं श्रीकृष्णं वयं ध्यायेम । तस्य सर्वप्रेमास्पदत्वेन ध्येयतामाह–जन्माद्यस्य यत इति । यतः श्रीकृष्णात् यस्मिन् श्रीकृष्णे वा आद्यस्य रतिभावस्य प्रेमाख्यस्य जन्म भवति, सर्वेषामिति शेषः । रतिभावस्य चाद्यत्वम् 'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥'

इति भरतेनादौ पाठात् । सर्वप्राणिरतिविषयत्वं च परमानन्दरूपत्वात् । तथा च वक्ष्यति "त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्" इति दुर्वाससा चात्मवत्त्वं 'सर्वप्राणिनां प्रियो भवेः' इति वरो दत्त इति शान्तिपर्वणि दानधर्मे पठ्यते । प्रेमाख्यस्य रतिभावस्योत्पत्तौ कारणमाह—अन्वयादितरतश्चेति । अन्वयः सन्निकर्षः इतरो विप्रकर्षस्ताभ्याम्, तथा च वक्ष्यति–'गोपीनां परमानंद आसीद्गोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् ।।' इति 'यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो ! भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया । तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणोऽभवद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ।।' इति तथा सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां जायमानो रतिभावः स्थायी, तद्विषयः श्रीकृष्णो भक्तिरसावलम्बनं विभाव इत्यर्थः । विस्तरेण चैतद्वक्ष्यते । ननु तस्मिन् जायमानोऽपि प्रेमा निरर्थकः, तेनाज्ञानात् राजादिषु प्रेमापरिज्ञानेन विपरीतकार्यस्यापि दर्शनादित्यत आह–अर्थेष्वभिज्ञ इति । सर्वेष्वर्थेषु मनोवृत्त्यादिरूपेष्वपि सर्वप्रकारेण ज्ञः, एवञ्च सार्वज्ञ्यान्नास्त्यज्ञानकृतं वैयर्थ्यम् । प्रेमापरिज्ञानेऽपि तदाश्रयजनोपकारासामर्थ्यमाशङ्क्याह स्वराडिति । स्वतन्त्रः सर्वशक्तिरित्यर्थः । शक्तिह्रासे हि पारतन्त्र्यं स्यात्, तथा च न असामर्थ्यकृतं वैयर्थ्यम् । ननु गोपबालकस्य कथं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेत्यत आह–तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इति । आदिकवये ब्रह्मणो वत्साहरणद्वारा स्वरूपजिज्ञासवे ब्रह्म निजरूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वशक्ति च यस्तेने विस्तारितवान् प्रदर्शितवान् तदपि हृदा सङ्कल्पमात्रेणैवेत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति–'तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम् । वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ।।' इत्यादि ।

ननु ब्रह्मा स्वयमेव जानाति; सर्वज्ञत्वात्, किं तज्ज्ञापनेनेत्यत आह–मुह्यन्ति यत् सूरय इति । यत् यत्र श्रीकृष्णस्वरूपे सूरयो ब्रह्मादयो मुह्यन्ति इदमित्थमिति निश्चयं कर्तुं न शक्नुवन्ति, तन्मायायाः सर्वमोहकत्वात्तथा च भगवतोक्तं गीतासु–'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ।।' इति ब्रह्मणो मोहे हेत्वन्तरं वदन् कारुणिकत्वं दर्शयति—तेजोवारिमृदामित्यादिना । ब्रह्मणा वत्सेषु तत्पालकेषु तदुपकरणशिक्यादिषु च स्वसृष्टेषु भौतिकेष्वपहृतेषु यत्र श्रीकृष्णे त्रिसर्गः त्रयाणां वत्सतत्पालकतदुपकरणानां सर्गः प्रादुर्भावाज्जात इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—'तेजोवारिमृदां विनिमयो यथे'ति । त्रिवृत्कृतभूतारब्धो यथा ब्रह्मणा कृतो वत्सतत्पालकतदुपकरणरूपः सर्गस्तथैव भगवता कृतः सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेनाभौतिकोऽपि भौतिकवदृश्यत इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति—'एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः । सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथञ्चन ।।' इति । तथा च के मया सृष्टा भौतिकाः के च भगवता सृष्टा अभौतिका इति निर्णयासामर्थ्ये च ब्रह्मणो मोहो युक्त इत्यर्थः । ननु भगवता किमित्यन्ये सृष्टाः ? ब्रह्मणा हृतानामेवानेतुं शक्यत्वादित्यत आह—मृषेति । मर्षणं मृषा सहिष्णुतारूपा क्षमेत्यर्थः । 'मृष क्षमायाम्' इति स्मरणात् । तथा च वक्ष्यति—'ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च । उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ।।' इति तेषामानयने ब्रह्मणोऽसन्तोषस्तदन्येषां तत्तुल्यानां करणे तद्बन्धूनामिति विचार्य परमकारुणिकेन भगवता अन्ये सृष्टा इत्यर्थः । ननु महामायेन ब्रह्मणा विहितां मायां कथं कृष्णो ज्ञातवान् ? ज्ञात्वा वा किमिति क्षान्तवान् ? एतादृशेऽपराधे कोपस्योचितत्वादित्याशङ्क्याह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति । निरस्तं नितरां निराकृतं कुहकं कपटं ब्रह्मणा कृतं मोहनं तन्निमित्तकोपादिकञ्च येन इति तथा तम् । तत्र हेतुः—धाम्ना स्वेन सदेति । स्वरूपेण आत्मतत्त्वेन इनरूपेण प्रभुत्वेन सर्वनियामकत्वेन सदनं सत् अवस्थानं स्वेन सत्तया धाम्ना तद्रूपेण प्रभावेणेत्यर्थः । तथा चान्तर्य्यामित्वात् परिज्ञानम्, आत्मत्वाच्च क्रोधाभाव इति सर्वमनवद्यम् । एवं च सर्वप्रियत्वेन परमानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमोहनः सर्वसुखप्रदः सर्वापराधसहिष्णुः सर्वात्मा परमकारुणिको विदग्धतरश्च श्रीकृष्णो भक्तिरसालम्बनत्वेन सम्पूर्णग्रन्थप्रतिपाद्य इति ध्वनितम् । विशेषणद्वारा विशेष्योपस्थितिश्चालङ्कारिकाय रोचतेतराम् । साक्षादनभिधानञ्च अतिरहस्यत्वात्, अर्थभेदः कथञ्चन प्रतिपत्तॄणां विचित्रप्रज्ञानां विनोदायेत्यलमतिविस्तरेण । भक्तिरसानुभवप्रकारश्च सर्वोऽप्यस्माभिर्भक्तिरसायने अभिहितः, अत्रापि कियान् वक्ष्यते ॥ १ ॥

श्रीराधामोहनतर्कवाचस्पतिगोस्वामि भट्टाचार्यकृता तत्त्वसार व्याख्या

ॐ नमो नन्दसूनवे

श्रीकृष्णचरणाम्भोजे परानन्दामृताम्बुधौ । मनोमधुव्रतो नित्यं रमतां मल्लताङ्कितः ॥
श्रीकृष्णभावलुब्धेन राधामोहनशर्म्मणा । श्रीमद्भागवतस्यायं तत्त्वसारः प्रकाश्यते ॥

अथ द्वापरज्ञानवैकल्ये पुनर्ज्ञानवर्त्मप्रदर्शनाय ब्रह्मादिदैवतैरर्थितो भगवान् नारायणः व्यासत्वेनावततार । ततश्च वेदान् बहुधा विभज्यापि तज्ज्ञानशक्तिविहीना मन्दमतयोऽल्पायुषो लोकाः कलौ भविष्यन्ति इति निश्चित्य स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनामपि निःश्रेयसाय भारतं पुराणान्तराणि च कृत्वा तत्रापि श्रीकृष्णगुणवर्णनमन्यधर्मोपानुवादेन कीर्त्तितमिति चित्तप्रसत्तिमलभमानो वेदव्यासो नारदोपदेशतः श्रीकृष्णगुणवर्णनप्रधानं भागवताख्यं स्वकृतवेदान्तसूत्रव्याख्यानमयं प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यं परममङ्गलं ग्रन्थादौ निर्दिदेश—जन्माद्यस्येति पद्येन ॥ तथा च स्कान्दे 'नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् । किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥ १ ॥ गौतमस्य ऋषेः शापाज् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते । संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ २ ॥